

Задунайський В.В.

Доктор історичних наук, професор кафедри історії України ДонНУ

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ У 50-ті рр. ХІХ ст.

Знищення Російською імперією Запорізької Січі та ліквідація Гетьманщини й Слобідських козацьких полків у 60-80 рр. ХVІІІ ст., попри катастрофічні наслідки для України, не призвело до повного зникнення українських козацьких формувань. З кінця ХVІІІ ст. і до 20-х рр. ХХ ст. існували повноцінні українські козацькі утворення: Задунайська Січ; Чорноморське, Азовське й Кубанське козацькі війська (частково з українською спадщиною були пов'язані Бузьке, Дунайське, Донське та Терське козацькі війська). Згадані козацькі формування зберігали повноцінний військово-привілейований статус.

Поряд із цим, короткий час на теренах Наддніпрянської України діяли козацькі полкові утворення, що не були повноцінними військово-козацькими формуваннями. Слід зазначити, що утворення російською владою зазначених полків було виявом традиційної для тих часів політики, що передбачала використання потенціалу колишніх українських козацьких регіонів у інтересах імперії, які часто суперечили українським національним інтересам. Наголосимо, що короткочасне утворення козацьких полків (4 рази впродовж ХІХ ст.) мало успіх серед нащадків козаків саме завдяки використанню спільної історичної пам'яті місцевих українців, пов'язаної з героїчним минулим козацької України. Попри це, історія згаданих полків є важливою складовою як історії Українського війська, так і в цілому історії України, бо забезпечує більш повне розуміння складних військово-політичних та соціально-економічних процесів тієї доби. Все це стосується й короткочасного існування «малоросійських кінних козацьких полків» у середині 50-х рр. ХІХ ст., що обумовлює доречність дослідження зазначеної проблематики.

Вітчизняна та зарубіжна історіографія традиційно приділяє значну увагу історії українських козацьких формувань, але короткочасне відновлення козацьких полків на теренах Наддніпрянської України впродовж ХІХ ст. залишається поза увагою більшості козакознавців.

Серед дореволюційних авторів, що досліджували загальні події історії Терського, Донського, Кубанського чи Уральського козацьких військ зазначеного періоду, відзначимо К.Абазу, І.Железна та В.Пудавова [1].

Окремо виділимо праці Ф.Щербини й І.Попка, у котрих детально розглянуто історію основних українських козацьких формувань на Кубані (ХІХ – поч. ХХ ст.) [2] Долю малоросійських козацьких полків на центрально-українських землях автори не вивчали.

Українські історики ХІХ – початку ХХ ст. послідовно досліджували Українське козацтво ХVІ-ХVІІІ ст., а також розкривали окремі аспекти історії уламків українських козацьких формувань у подальші часи [3]. На жаль, науковці проблематику, пов'язану з існуванням «малоросійських козацьких полків», залишили поза увагою.

Відзначимо поважний внесок Д.Яворницького та М.Грушевського у дослідження козацької тематики [4]. Провідні українські вчені у своїх працях заклали підмурівок для подальших розробок вітчизняними науковцями історії Українського козацтва. Історію «малоросійських кінних козацьких полків» у 50-ті рр. ХІХ ст. залишили поза увагою.

Серед представник української історіографії у діаспорі виділимо Н.Короля, котрий видав загальний огляд існування козацьких полкових утворень на теренах Наддніпрянської України у ХІХ ст. [5]. Коротко автор торкнувся й долі полків, що діяли у середині 50-х рр. ХІХ ст.

Сучасна російська історіографія досліджує різноманітні аспекти історії основних козацьких військових формувань, але здебільшого проблемні питання новітньої доби [6].

Слід відзначити, що й польські науковці, попри значну увагу військово-козацькій тематиці, вивчають, переважно, українські козацькі формування чи відповідне військово мистецтво XVI-XVIII ст. [7].

Сучасні українські дослідники розглядають різні аспекти історії вітчизняних козацьких формувань, проте, зосереджують свою увагу на подіях козацької доби чи діяльності повноцінних козацьких військових утворень [8].

Окремо виділимо розробку Ф.Турченка, присвячену історії українських козацьких полків у 1812-1815 рр. [9].

Відзначимо й дослідження історії козацького стану та козацьких військових формувань у I пол. XIX ст. О.Бачинською [10]. Науковцю вдалося розкрити загальні тенденції розвитку українського козацтва у зазначений період, у тому числі міститься й коротка інформація про «малоросійські кінні козацькі полки» 1855 р.

Автор послідовно розглядає військово-козацьку тематику, але головну увагу приділено військовим засадам існування українських козацьких формувань, що діяли на рубежі XIX-XX ст., а також основам українських військово-козацьких традицій у XX ст. [11].

Отже, вітчизняна та зарубіжна історіографія попри активне дослідження історії Українського козацтва досі не завершила опрацювання проблематики, пов'язаної з короткочасним існуванням козацьких полків на теренах Наддніпрянщини у 50-ті рр. XIX ст., що й обумовило наше звернення до цієї проблеми у пропонованій статті.

Метою нашої розробки є огляд засад функціонування та основ військової організації «малоросійських кінних козацьких полків» на теренах Наддніпрянської України у середині 50-х рр. XIX ст.

Джерельною основою пропонованої статті стали матеріали, почерпнуті у Центральному державному архіві України (ЦДА України), що забезпечує достатню достовірність висновків і положень цієї праці.

Наукова новизна розробки виявляється в тому, що на ґрунті доступних джерел й літератури виявлено та проаналізовано засади функціонування, структуру, принципи військової організації, уніформу та озброєння «малоросійських кінних козацьких полків» у 50-ті рр. XIX ст.

Дослідження означеної проблематики сприятиме більш повному розумінню історії українських козацьких формувань упродовж XIX ст. та в цілому відповідного періоду вітчизняної історії, а також може стати у пригоді сучасним активістам козацького відродження.

Огляд військово-організаційних основ «малоросійських кінних козацьких полків» у зазначений період необхідно розпочати з короткого аналізу причин, що обумовили їх утворення після тривалої перерви. Підкреслимо, що попереднє короткочасне відновлення козацьких формувань на теренах Наддніпрянської України було обумовлене загрозою важкої війни проти Польщі внаслідок листопадового повстання 1830 р. у Варшаві [12]. У 50-ті рр. XIX ст. причиною утворення козацьких полків стала важка Кримська війна, що невдало розгорталась для Російської імперії [13]. Цього разу, як і у попередні роки, царат оголосив тимчасове відновлення «малоросійських кінних козацьких полків» у Наддніпрянщині, вдало використавши підвалини української історичної пам'яті (сентиментальні спогади про колишню козацьку волю та звитягу).

Звернемо увагу на те, що згадані формування мали тимчасовий характер, про що йшлося як у Маніфесті від 29 січня 1855 р., так і відповідному положенні [14]. До речі, «малоросійські козаки» закликалися на тимчасову службу до загальноімперського «державного ополчення», а не в якесь окреме українське козацьке військо. Сам процес заклику здійснювався шляхом відбору 12 осіб від 1.000 «ревізких душ» згідно «Положення про державне ополчення» [15]. Такий підхід додатково засвідчував не лише

тимчасовий, а й умовно-козацький характер новостворених полків, бо відбувалось визначення «козаків» бюрократичними російськими установами без урахування традицій козацької спільноти.

Згадані козацькі полки утворювались на кошти як дворянських маєтків (за рахунок загального державного земського збору та «отдатчин» відповідно до рішень губернських комітетів для екстраординарних дворянських зібрань), так і державної скарбниці (зброя, бойові та учбові припаси), а козаки брали з собою лише 3 сорочки та 2 сподніх [16]. Наведені дані свідчать про повне утримання новостворених формувань дворянськими й державними структурами. Такі підходи повністю суперечили традиціям самодостатнього військово-козацького формування, коли козак сам себе забезпечував усім необхідним військовим спорядженням [17].

Формування «малоросійських кінних козацьких полків» цього разу відбувалось на території Полтавської й частково Чернігівської губернії. Так, розпочалось утворення 6 полків (4 полка формувалось на Полтавщині й 2- на Чернігівщині), кожний у складі 7 сотень (6-стройових і 1-резервна) [18]. У положенні чітко визначалась кількість як старшин, так і рядових козаків для кожного полку. Зокрема, командний склад кожної частини (полка) нараховував 25 офіцерів:

- командир полку у ранзі штаб-офіцера;
- 3 командира дивізіонів у рангах штаб-офіцерів;
- 7 командирів сотень у рангах ротмістра і штаб-ротмістра;
- 14 поручників та корнетів (по 2 на сотню) [19].

Наведена інформація свідчить про призначення на командні посади звичайних офіцерів (стройових чи запасу), а не традиційних козацьких старшин. Такі пріоритети не лише суперечили козацькій військовій спадщині, а й обумовлювали домінування звичних армійських стереотипів у новостворених «малоросійських кінних козацьких полках». Відзначимо й запровадження загальноармійської кавалерійської структури – дивізіонів (з'єднання 2 ескадронів, у нашому випадку 2 сотень), що суттєво відрізнялось від козацьких традицій.

Далі зупинимось на чисельності та особливостях особового складу сотень. Так, до складу сотні входило 143 козака, які мали наступні посади й ранги:

- 125 рядових козаків;
- 8 приказних;
- 4 молодших урядника;
- 4 старших урядника;
- 2 сурмача [20].

Зазначений склад сотні свідчив про її досить чітку структуру, яка забезпечувала здатність до внутрішнього поділу на 4 взводи, чи 2 полусотні (відповідно до потреб бойової ситуації). Наголосимо, що досягалось це запровадженням єдиної структури, уніфікованої для тогочасних кінних підрозділів Російської імперії. Разом із цим помічаємо й певну забюрократизованість складу розглянутого козацького підрозділу (визначення конкретної кількості та рівня рангів для козаків).

Подібні підходи виявлено нами й стосовно цілого козацького полку. Тут окрім 6 стройових та 1 резервної сотні додатково включались допоміжні підрозділи й нестройові козаки для забезпечення функціонування досить розгалуженої полкової структури. Так, у складі полку нараховувалось 1083 козака (1004 козака перебували у стройових і резервній сотнях; а 79 козаків перебували у різноманітних допоміжних командах) [21]. Загалом, у складі 6 полків мало перебувати близько 6.500 козаків, що свідчило про утворення крупного козацького кавалерійського формування. Поряд із цим, згадане утворення не мало самодостатнього характеру й не могло забезпечити повноцінного українського козацького відродження на теренах Полтавщини й Чернігівщини.

Далі коротко зупинимось на уніформі «малоросійських кінних козацьких полків». Згідно опису всі козаки мали отримати такі елементи військової форми: шапка смушкова з

червоним верхом; темно-зелений картуз; темно-зелені шаровари; темно-зелений мундир на гачках з червоним кантом, комір закритий, червоні пагони з жовтим № полку, сріблястий галун для урядників на комірі; червоний кушак; сіра шинель загальноармійського зразка; чоботи без острог [22]. Розглянутий опис уніформи свідчив про єдині стандарти військового одягу для «малоросійських козаків», що перебували на службі у новостворених кінних полках. Поряд із уніфікованими зразками тогочасного козацького одягу, що використовувався у багатьох козацьких військах, відзначимо окрему кольорову гамму (зелену), що застосовувалась у згаданих полках. Звернемо увагу на те, що поряд із елементами козацької уніформи помічаємо й використання звичайної солдатської шинелі.

Зупинимось і на особистому озброєнні «малоросійських козаків». За положенням всі козаки отримували: шаблю з темляком та шкіряною портупеєю (для легкої кавалерії); козацький патронташ на 16 патронів; пістолет зі шнуром; козацьку піку; нагайку з перекидним ремінцем; козацьке сидло з необхідною упряжжю; тощо [23]. Перерахована зброя та похідна амуніція мала, переважно, козацький характер і підтверджувала відповідне спрямування бойової діяльності «малоросійських козаків». Поряд із цим, шабля з портупеєю для легкої кавалерії свідчила про відмінності бойового спрямування вишколу та дій згаданих козаків, бо з середини 40-х рр. XIX ст. у козацьких формуваннях Російської імперії почалось запровадження в якості холодної клинкової зброї шашок [24].

Отже, уніформа й озброєння та похідна амуніція козаків «малоросійських кінних полків» засвідчувала їх козацьке спрямування, але з деякою орієнтацією на загальноармійські кавалерійські стандарти військово-прикладного вишколу та бойової діяльності.

Насамкінець слід звернути увагу на те, що після звільнення зі служби «малоросійські козаки», згідно положення про утворення зазначених полків, отримували в якості винагороди коня (без сидла), форму та 3 рубля і 50 копійок [25]. Зазначена норма була обумовлена тимчасовим характером цих полків, що діяли на підставі загальноімперського положення про державне ополчення.

Таким чином, Маніфест і положення про утворення 6 «малоросійських кінних козацьких полків» на Полтавщині і Чернігівщині в 1855 р. свідчили про намагання царату залучити нащадків українських козаків, що мешкали на теренах Наддніпрянщини, до важкої військової служби у скрутні для Російської імперії часи, пов'язані з військовими діями у Криму. Поряд із цим, цього разу як і у попередні та подальші часи йшлося не про дійсне відновлення українських козацьких військових формувань у згаданому регіоні, а лише про тимчасове державне ополчення під козацькою назвою. Свідченням цього були не лише вимоги відповідних нормативних актів, а й структура, уніформа та озброєння «малоросійських козаків». Успіх царської акції був обумовлений використанням спільної історичної пам'яті українців щодо ідеалів вільного козацького товариства й довірливості нащадків родових козаків на землях Центральної України. Поряд із цим, перебування у складі згаданих полків сприяло короточасній актуалізації деяких елементів військово-козацької спадщини серед частини «малоросійських козаків».

У пропонованій розробці розкрито лише окремі складові історії «малоросійських кінних козацьких полків» середини 50-х рр. XIX ст., що має посприяти подальшим дослідженням зазначеної проблематики вітчизняною історіографією.

РЕЗІЮМЕ

У статті досліджено особливості організації й комплектування «малоросійських» козацьких полків на території Полтавської та Чернігівської губерній у 1855 р. Автор розкрив основні параметри озброєння козаків, а також особливості їх військової уніформи. Доведено, що згадані «малоросійські полки» утворювались в якості державного ополчення Російської імперії, яка експлуатувала історичну пам'ять нащадків українських козаків.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены особенности организации и комплектования «малороссийских» казачьих полков на территории Полтавской и Черниговской губерний в 1855 г. Автор раскрыл основные параметры вооружения казаков, а также особенности их униформы. Доказано, что «малороссийские» полки создавались в качестве государственного ополчения Российской империи, которая эксплуатировала историческую память украинских казаков.

RESUME

In article it is considered features of the organization and acquisition of the Ukrainian Cossack regiments in territory of the Poltava and Chernigov provinces in 1855 the Author has opened key parameters of arms of Cossacks, and also features of their uniform. It is proved, that the Cossack regiments were created as the state home guard of Russian empire which maintained historical memory of the Ukrainian Cossacks.

ПОСИЛАННЯ:

1. Абаза К. Казаки: Донцы, Уральцы, Кубанцы, Терцы. – СПб., 1890. – 334 с.; Железнов И. Уральцы. Очерки быта уральских казаков. – СПб., 1888. – Т. 1. 256 с.; Пудавов В. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1890. – 326 с.
2. Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ред. В.Н.Елагин. – Краснодар: Советская Кубань, 1992. – Т. I. – 700 с.; Попко И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. – Краснодар: Советская Кубань, 1998. – 189с.
3. Антонович В. Коротка історія козаччини. – К.: “Україна”, 1991. – 157 с.; Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: “Січ”, 1994. – 678 с.
4. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. – Львів: “Світ”, 1991; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.; Його ж: Історія України Русі. – Т. V, VII, VIII. – К.: Наукова Думка, 1995; Історія Українського війська(від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
5. Король Н. “Українське Козацтво – родоначальник кінного війська Московії – Росії”. – Нью-Йорк: НТШ, 1963. – 96 с.: іл.
6. Венков А.В. Донское Казачество в Гражданской войне (1918-1920). – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского университета, 1992. – 128 с.; Дробязко С. Под знаменами врага. – М.: «Эксмо», 2004. – 604 с.; Крикунов П. Казаки между Гитлером и Сталиным. – М.: «Яуза» – «Эксмо», 2005. – 607 с.
7. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków: Agencja Wydawnicza DWWLA, 1989. – 78 s.; Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI-XVII wieku. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 255 s.
8. Білий Д. Малиновий Клин. – К.: Товариство “Україна”, 1994. – 117 с.; Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 420 с.; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя: ВАТ “Мотор Січ”, 2000. – 513 с.: іл.
9. Турченко Ф. Українські козацькі полки 1812-1815 // Українське козацтво: Мала енциклопедія. / Кер. авт. колект. Ф.Г.Турченко; Віднов. ред. С.Р.Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2006. – С. 591-592.
10. Бачинська О.А. Козацький стан та одиночні козацькі формування у першій половині ХІХ ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.:

В.А.Смолій (відп. ред.) та ін.. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 337-355.

11. Задунайський В. Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва // Український історичний збірник / Голов. ред. В. Смолій. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 268-279; Його ж: Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : Монографія. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.: іл.
12. Eile Henrik. Rok 1830. – Warszawa, 1930. – S. 100-111.
13. Бачинська О.А. Вказ. праця. – С. 353.
14. ЦДІА України. – Ф. 1379. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 27.
15. Там само.
16. Там само. – Арк. 27-29.
17. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – С. 45-48, 51.
18. ЦДІА України. – Ф. 1379. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 27.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само. – Арк. 30.
23. Там само.
24. Положение о Дунайском казачьем войске. – СПб, 1845. – С.30.
25. ЦДІА України. – Ф. 1379. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 96.